

RELIGIE EN DEMOCRATIE IN HET PERSPECTIEF VAN ALEXIS DE TOCQUEVILLE

Religie en democratie in het perspectief van Alexis de Tocqueville

Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van hoogleraar Religie, recht en samenleving aan de Faculteit der Filosofie, Theologie en Religiewetenschappen van de Radboud Universiteit op donderdag 13 juni 2019

door prof. dr. Sophie van Bijsterveld

Opmaak en productie: Radboud Universiteit, Facilitair Bedrijf, Post & Print
Fotografie omslag: Bert Beelen

© Prof. dr. Sophie van Bijsterveld, Nijmegen, 2019

Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd en/of openbaar worden gemaakt middels druk, fotokopie, microfilm, geluidsband of op welke andere wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de copyrighthouder.

1. INLEIDING

De laatste decennia is het gemeengoed geworden om religie als een louter privékwestie te zien. En natuurlijk, religie is ook een kwestie van iedere individuele persoon. Het is een eigen vrije keus wel of geen religieus geloof aan te hangen en in de richting van dat geloof is iedereen vrij. In Nederland vinden wij in elk geval dat dat zo hoort te zijn. De overheid heeft daarmee niets te maken. Dat wordt onderstreept door het grondrecht van vrijheid van godsdienst dat in de Grondwet en in internationale verdragen is verankerd. In de klassieke zin is dit een afweerrecht tegenover de overheid.

Wij weten allemaal dat religies niet denkbaar zijn zonder groepen en organisaties. Hoe die groepen en organisaties met hun geloof omgaan wordt gewoonlijk ook als privézaak gezien, hun privézaak. Maar daarmee is bepaald niet alles gezegd. Dat was zeker duidelijk voor de Fransman Alexis de Tocqueville, één van de belangrijkste denkers over de moderne democratie. Tijdens zijn reis in Amerika in het begin van de negentiende eeuw zag hij de grote betekenis van religie voor de democratie. Hij schreef daarover:

Bij mijn aankomst in Amerika werd mijn blik allereerst getroffen door de religieuze aanblik van het land. Naarmate ik er langer bleef, ontdekte ik de grote politieke gevolgen die voortvloeien uit deze nieuwe feiten.¹

Wat hij daarmee bedoelde, zullen wij straks nog zien.

Vandaag de dag is het idee dat religie een louter persoonlijke kwestie is nog stevig verankerd in het denken van velen. Toch springen de laatste twee decennia juist de maatschappelijke en zelfs publieke dimensies van religie weer duidelijker in het oog.² Dat is vooral het geval waar zich problematische kanten van religie voordoen. Die openbaren zich in eerste instantie ten aanzien van de islam.

Zo lezen wij in de krant of horen wij op televisie over buitenlandse beïnvloeding van geloofsgemeenschappen of over religieuze radicalisering. Zorgen over de acceptatiegraad van de kernbeginselen van de democratie en rechtsstaat en de overdracht daarvan in opvoeding en onderwijs komen met enige regelmaat in het nieuws. Zulke kwesties verklaren voor een deel ook de heftigheid van discussies over de reikwijdte van de vrijheid van meningsuiting. Die heftigheid zien wij bij kritiek op religie, maar ook bij controversiële uitingen die worden gedaan vanuit een religie. Dat uitingen van een individuele radicale imam als problematisch worden ervaren, is niet omdat die zo maar als losse opmerkingen worden gezien, maar vanwege de maatschappelijke kant ervan, namelijk de daadwerkelijke of gevreesde invloed ervan op een gemeenschap erom heen.

Discussies over religie in de Nederlandse samenleving zijn niet beperkt tot de islam. Zij doen zich ook voor ten aanzien van andere religies, ook het christendom. Waar het gaat om het christendom zijn de vraagstukken grotendeels anders van aard. Algemeen aanvaarde overtuigingen in de Nederlandse samenleving over medisch-ethische kwesties of onderwerpen als huwelijk en gezin, man-vrouwverhoudingen en seksualiteit zijn in de korte tijd van een paar decennia sterk veranderd. Door die veranderingen worden overtuigingen over deze onderwerpen van meer behoudende gelovigen en organisaties al snel als controversieel ervaren. De groeiende onbekendheid met het christendom aan de ene kant en de vertrouwde inbedding ervan in de samenleving aan de andere kant leiden ertoe dat het juist de conflictstof is die als maatschappelijke dimensie in het oog springt. Het is niet overdreven te zeggen dat religie sinds de jaren negentig van de vorige eeuw van een verwaarloosde grootheid tot een open zenuw in de samenleving is geworden.

Het is niet verwonderlijk dat de preoccupatie met religie in de samenleving vooral naar buiten komt bij kwesties die als problematisch worden ervaren. Maar de positieve maatschappelijke en publieke kanten van religie verdienen tenminste evenveel aandacht. Die positieve kanten zijn meestal minder zichtbaar, maar zij zijn minstens van even groot belang. Dat wordt vooral duidelijk wanneer zij onder druk komen te staan. Iets wat lange tijd als vooral als privézaak werd gezien, kan dan ineens ook maatschappelijke of publieke betekenis blijken te hebben. Een voorbeeld daarvan is het gebruik van kerkgebouwen, een toonbeeld bijna van een zaak van louter belang voor gelovigen zelf. Nu duidelijk is dat veel kerkgebouwen niet meer in stand gehouden kunnen worden, blijkt ineens dat zij ook belangrijke maatschappelijke waarden vertegenwoordigen, zelfs al zijn zij geen officiële monumenten. Dat verklaart ook het verzet van de buurt tegen de sloop of verkoop van zo'n gebouw. Het verklaart ook dat de overheid inmiddels groot belang stelt in het behoud of een waardige herbestemming ervan.

Nu zijn kerkgebouwen een heel tastbaar voorbeeld, maar voor de geestelijke dimensie van het geloof geldt iets vergelijkbaars. Doorgaans blijft deze onzichtbaar. Maar is dat terecht? In ons land is religie een belangrijke formerende kracht geweest in de samenleving en de cultuur. Die geestelijke dimensie van religie wil ik vandaag aan de orde stellen - en wel in relatie tot de democratie. Daarbij richt ik mij op het christendom in het bijzonder.

Wat Bolkestein ergert, is de onderschatting van de historische betekenis van de christelijke traditie. Hij vond het ongepast dat zijn partij achteloos de verwijzing naar de joods-christelijke wortels van de westerse beschaving uit het beginselprogramma schrapt. (...) "Het christendom is toch geen besmettelijke ziekte? Toch geen lepra? Ik ben niet gedoopt en ik ga niet naar de kerk. Dus je zou kunnen zeggen: man, waar maak je je druk over? Maar ik beseft dat wij diep zijn getekend door het christendom. Dat zie je bijvoorbeeld aan de ontwikkelingssamenwerking. Er is nog nooit een beschaving geweest die daar aan gedaan heeft. Wij geven wel hulp aan arme landen. Dat komt door het bijbelse gebod van de naastenliefde." Interview met Frits Bolkestein.³

In de geschiedenis van Nederland als gedecentraliseerde eenheidsstaat sinds 1813 heeft religie een belangrijke invloed uitgeoefend op de ontwikkeling van het democratische bestel. Wat was het kenmerkende van de rol die zij vervulde en wat was het belang ervan? Heeft zij in onze gesecculariseerde en pluralistische samenleving ook een bijdrage te leveren in relatie tot de democratie? Er is alle reden deze vragen te stellen, want er staat heel wat op het spel. Dat blijkt wanneer wij de onderstromen van de ontwikkelingen in onze democratische samenleving bekijken. De vragen zijn daarmee niet alleen van belang voor kerken, maar ook voor de samenleving als geheel.

Het is bij uitstek relevant om bovengenoemde vragen te bezien in het perspectief van het gedachtegoed van de negentiende-eeuwse Franse denker, politicus en edelman Alexis de Tocqueville, die ik al even noemde. In zijn analyse van de democratie in het Amerika van zijn tijd kwam voortdurend naar voren dat religie - lees: het christendom - daarin van cruciale betekenis was. Wat betekent zijn analyse voor de Nederlandse democratische samenleving vandaag de dag? Hoe kan zijn denken over de betekenis van religie ons vandaag inspireren om na te denken over belangrijke kwesties die spelen in relatie tot het functioneren van ónze democratische samenleving? Dat is het thema van deze rede.

Eerst zal ik Alexis de Tocqueville introduceren en de kern van zijn gedachtegoed belichten. Daarbij is het voor ons vandaag vooral van belang om aandacht te schenken aan wat Tocqueville zag als de bestaansvoorwaarden voor een vitaal democratisch bestel. Het is in die context dat Tocqueville schreef over de grote betekenis van religie. In het licht van dit gedachtegoed werp ik daarna een blik op de staat van de Nederlandse democratie. Vervolgens wil ik laten zien op welke manier de observaties en analyses van Alexis de Tocqueville over de rol van religie ons naar mijn overtuiging kunnen inspireren om na te denken over thema's die van fundamenteel belang zijn voor de Nederlandse democratie vandaag de dag. In het verlengde daarvan presenteer ik het project: Tocqueville, Religie en Democratie.

2. ALEXIS DE TOCQUEVILLE EN DE MODERNE DEMOCRATIE

Alexis de Tocqueville

Dat Alexis de Tocqueville de publieke zaak zou dienen, stond al vroeg vast. Zijn eigen belangstelling ging eerst en vooral uit naar de actieve publieke zaak. Hij is in zijn leven ook bij elk van de drie staatsmachten betrokken geweest: als jongeman was hij gerechts-auditeur, later werd hij lid van het parlement en hij was zelfs korte tijd minister van Buitenlandse zaken. Zijn blijvende betekenis ligt echter niet in zijn bestuurlijk-politieke loopbaan. Het is zijn bijdrage aan het denken over het democratisch bestel, de democratische samenleving en wat hij noemt de 'democratische mens' -- kortweg de democratie - die zijn naam vereeuwigd heeft en die ons ook nu een spiegel voorhoudt bij het denken over onze eigen democratie.

'Een nieuwe tijd vraagt om een nieuwe politieke formule', zo schreef hij in 1835 in de inleiding van zijn boek *Democratie in Amerika*.⁴ Als geen ander heeft hij in deze weergalozes studie de democratie zoals die zich in Amerika aan het ontwikkelen was geobserveerd, geanalyseerd en in zijn gevolgen doordacht. Het boek is wel het beste boek genoemd dat ooit over Amerika geschreven is. Maar het gaat over veel méér dan Amerika. Het stelt kernvragen over de democratie die voor ons vandaag nog even relevant zijn als voor de Franse tijdgenoten die hij op het oog had. In zijn eigen woorden:

*Ik moet bekennen dat ik in Amerika meer heb gezocht dan enkel Amerika; ik ben er op zoek gegaan naar een beeld van de democratie zelf, haar aard, haar karakter, haar vooroordelen en haar hartstochten.*⁵

De reis die Tocqueville naar Amerika maakte met zijn goede vriend Gustave de Beaumont was vanwege een officiële overheidsopdracht om het gevangeniswezen daar te bestuderen en dat hebben de vrienden ook keurig gedaan. Vanaf het begin stond al vast dat hun éigenlijke drijfveer een andere was: het bestuderen van de democratie en de democratische samenleving. Daardoor was Tocqueville al gefascineerd geraakt, mogelijk mede door een reisverslag van een familielid dat ook de Nieuwe Wereld had bezocht. Het volgen van colleges over staat, politiek en democratie aan de Sorbonne had zijn belangstelling inhoudelijk versterkt en zijn ideeën over de moderne democratie gevormd.⁶ Democratie én Amerika waren in het Frankrijk van zijn tijd actuele en volop besproken thema's. Tocqueville was in zijn eigen werk dan ook eigenlijk voortdurend in discussie met het Frankrijk van zijn tijd.

Bovendien kwam het heel goed uit om een tijdje weg te zijn uit Frankrijk. Al in zijn jonge jaren kwam hij voor de praktische vraag te staan hoe hij zich politiek moest opstellen. Voor zijn functie als gerechtsauditeur moest hij trouw zweren aan de revolutie-

gezinde koning Louis-Philippe van het Huis van Orléans die na de omwenteling van 1830 op de troon kwam, maar die door zijn vader juist de rug was toegekeerd.⁷ Uiteindelijk zou Alexis de Tocqueville zelf deze koning nog te weinig democratisch vinden. Toch werd hij als lid van een prominente adellijke familie door het nieuwe bewind met argusogen bekeken. Zijn reis naar Amerika was een welbewuste stap om het dilemma van uiteenlopende loyaliteiten te omzeilen en de tijd te hebben om te zien hoe de politieke situatie zich aan het thuisfront zou ontwikkelen.⁸

De democratie en de lotgevallen ervan waren dus verweven met zijn eigen persoonlijke leven. Zij waren ook verweven met zijn bredere familiegeschiedenis. Zoals zijn biograaf stelt: geen gebeurtenis heeft een grotere invloed gehad op zijn leven dan de Franse Revolutie die vóór zijn geboorte in 1805 plaatsvond.⁹ In de nadagen van de Revolutie waren enkele van zijn familieleden op het schavot geëindigd. Slechts door een toeval ontsnapten zijn vader en moeder aan datzelfde lot. Terwijl zijn familie en velen met hen de teloorgang van het oude regime betreurden, trouw bleven aan de oude tak van de Bourbons en hoopten op een restauratie, zag Alexis de Tocqueville zonneklaar in dat de democratie er was om te blijven. Daarmee nam hij in zijn eigen kringen een niet zo gemakkelijke positie in.

Alexis de Tocqueville en de moderne democratie

Alexis de Tocqueville heeft al in de tijd dat de moderne democratie opkwam, deze in haar grondslagen doordacht. Hij was duidelijk geïnteresseerd in de technische kanten van het democratische bestel - de techniek van de staatsinrichting zo gezegd - en het idee van *checks and balances* dat hij in het Amerikaanse stelsel van democratie goed herkende. Maar hij keek vooral verder. Hij was bij uitstek geraakt door de culturele en maatschappelijke kanten van de democratie. Hij heeft gezocht naar de culturele en maatschappelijke voorwaarden waaronder de democratie kan gedijen. Bij die zoektocht heeft hij ook de ontwikkelingsrichtingen en potentiële bedreigingen van de democratie onder ogen gezien. Dat zijn meteen ook de redenen dat van alle denkers die zich hebben gebogen over de democratie en de werking ervan in de praktijk juist Alexis de Tocqueville voor ons van belang is. Een nadere blik op zijn gedachtegoed maakt dat nog duidelijker.

Die culturele invalshoek blijkt al meteen uit de manier waarop Tocqueville de ontwikkeling van democratie als verschijnsel verklaart: uit de menselijke hang naar gelijkheid. Hij ziet democratie als een noodzakelijk uitvloeisel van een voortdurende ontwikkeling naar meer maatschappelijke gelijkheid in de samenleving en om die reden ook als onomkeerbaar. Dat wil niet zeggen dat democratie een rustig bezit is; kenmerkend is dat hij bij uitstek oog heeft voor de gevaren die een democratie bedreigen. Paradoxaal genoeg is juist diezelfde maatschappelijke gelijkheid een bedreiging voor het functioneren van de democratie. De vraag die Tocqueville ten diepste bezig houdt is: hoe de maatschappelijke en staatkundige vrijheid te bewaren in een democratie en te voorkomen dat een democratie in haar tegendeel verkeert? De combinatie van zijn studie van de

democratie in haar nog jonge verschijningsvorm en de vragen die hij stelt bij de bestaansvoorwaarden en verdere ontwikkeling van de democratie, maken zijn gedachtegoed voor het nadenken over democratie tijdloos en dus voor ons vandaag ook uiterst relevant.

Daarmee komen wij als vanzelf bij de tweede reden waarom juist het gedachtegoed van Alexis de Tocqueville belangrijk is: de randvoorwaarden voor een energieke democratie. Hij noemt er verschillende en allemaal zijn zij voor ons vandaag de dag ook het overdenken waard: radicale decentralisatie, een goed geïnformeerde burgerij en een participatiesamenleving in de werkelijke zin van het woord. Anders gezegd: een politieke democratie heeft *maatschappelijke* democratie nodig. Het allerbelangrijkste, de funderende kracht, de basis van dat alles is de religie. Tocqueville was gefascineerd door de aard van de religie en de betekenis daarvan voor de samenleving en de democratie. Hij schreef zelfs dat religie in Amerika de ‘belangrijkste politieke institutie’ is en dat het geloof de Amerikanen de kunst leert ‘om vrij te zijn’.¹⁰ De betekenis van religie voor de werking van de democratie is een rode draad die door zijn werk heenloopt. Hij had daarbij ook oog voor de invloed die democratie op haar beurt weer had op de beleving van religie.

De indirecte invloed [van de religie op de politiek] lijkt mij nog heel wat belangrijker en het is wanneer de religie niet over de vrijheid spreekt, dat zij de Amerikanen het best onderwijst in de kunst om vrij te zijn. Alexis de Tocqueville¹¹

De derde reden ligt in de rake voorspellingen die Tocqueville deed over de manier waarop democratieën de neiging zouden hebben zich te ontwikkelen. Het is niet verwonderlijk dat juist de laatste decennia de belangstelling in Nederland voor zijn werk weer is gegroeid. Wij komen dan bij de risico’s die de democratie bedreigen. De laatste tijd zien wij met enige regelmaat verwijzingen naar juist die vooruitblik op de evolutie van democratieën die Tocqueville gaf, al vinden die verwijzingen meer plaats langs de lijn van vele treffende citaten, dan van een duidelijke doordenking.¹² Zoals de hang naar gelijkheid de drijvende kracht is achter de ontwikkeling van de democratie, ligt daarin ook juist haar grootste bedreiging. Haarscherp zag Tocqueville dat in democratische samenlevingen mensen op den duur tenderen naar individualisme en het hechten van overmatige waarde aan de eigen materiële welvaart. De mens trekt zich terug op een heel klein voorwerp: zichzelf.¹³ Hij zag de opkomst van de macht van de publieke opinie. In een samenleving waarin iedereen aan elkaar gelijk is, hecht niemand bovenmatige waarde aan het oordeel van zijn buurman. ‘Diezelfde gelijkheid geeft hun evenwel een bijna oeverloos vertrouwen in het oordeel van “alleman”.’¹⁴ En hij voorzag de ontwikkeling van een staat met complexe wetgevingssystemen die omwille van het bescher-

men van de belangen van de burger - dus voor zijn eigen bestwil - met fluwelen handschoen diens vrijheid beperkt. Een staat die hoog boven de verzameling van losse individuen uittorent die ieder voor zich machteloos staan tegenover diezelfde staat.

*Zonder burgers geen democratie. Martin Sommer*¹⁵

Niet voor niets draagt een boek onder redactie van Andreas Kinneging dat over zijn werk verscheen de ondertitel 'profeet van de moderne democratie'.¹⁶ Deze - overigens niet onvermijdelijke - ontwikkelingen zag Tocqueville als een uitvloeisel van de principiële gelijkheid tussen burgers waarop een democratie berust en die zelfs een essentiële voorwaarde is voor het kunnen functioneren van een democratie. Van Tocqueville maken wij nu de stap naar de staat van de Nederlandse democratie.

3. DE STAAT VAN DE DEMOCRATIE

Onbehagen

Het is een kleine twintig jaar geleden dat het SCP voor het eerst de gemoedstoestand van de Nederlandse bevolking aanduidde met de treffende uitdrukking: 'Met mij gaat het goed, met ons gaat het slecht'. Die zinsnede die gemunt werd in de hoogtijdagen van de Fortuyn-revolte gaf treffend uitdrukking aan een sluimerend gevoel van onbehagen over het publieke domein dat breed had postgevat. Het werd ineens overal herkend; ook nu nog. Nederland behoort tot de meest welvarende landen ter wereld en ook in termen van goed bestuur en burgerlijke vrijheden staat het op de hoogste plaatsen van wereldranglijsten. Toch is de onvrede met het publieke domein die in de SCP-uitdrukking vervat ligt een nagenoeg constante factor in onze samenleving gebleven. De kwartaalberichten van het Continu Onderzoek Burgerperspectieven (COB) die door het SCP worden uitgebracht laten weliswaar variatie zien in de mate en de aard van zorgen van burgers, maar bevestigen door de jaren heen het beeld. Ook de nu meest recente editie laat het weer zien.¹⁷ De sterk schommelende verkiezingsuitslagen van de laatste decennia tonen eveneens: er broeit iets in de samenleving. Er is een sluimerend, maar persistent ongenoegen.

Nationale democratie

De vraagstukken over het functioneren van de vertegenwoordigende democratie die met de analyses van het SCP samenhangen, zijn niet nieuw.¹⁸ Zij houden wetenschappers, commentatoren, bestuurders en politici al jaren bezig. Een analyse van de staat van de democratie vergt dan ook veel meer dan de enkele alinea's die wij er hier aan kunnen wijden. Drie omstandigheden springen in elk geval in het oog: burgers hebben

het gevoel de grip op politiek-maatschappelijke ontwikkelingen kwijt te zijn, de leefwereld van burgers sluit niet aan bij de complexe systeemwereld van de overheid en burgers voelen zich niet adequaat vertegenwoordigd in de politiek. Deze opsomming verdient een korte toelichting, zeker in het licht van het idee van *maatschappelijke* democratie die in het denken van Alexis de Tocqueville zo'n belangrijke plaats inneemt.

*De ware verlichting ontspruit voornamelijk aan de ervaring.
Alexis de Tocqueville¹⁹*

Allereerst: de grip op de besluitvorming.²⁰ Of het nu gaat om de toekomst van de gezondheidszorg of de sociale zekerheid, om vraagstukken als migratie en mobiliteit: grote maatschappelijke en politieke kwesties vragen om doordinking, richting en daadwerkelijke behartiging. In werkelijkheid lijken politieke besluitvormingsprocessen nauwelijks greep te krijgen op fundamentele vraagstukken als deze, laat staan de burger zelf. Waar deze onderwerpen wèl ter hand worden genomen, ontbreekt vaak een langetermijnhorizon, al was het maar vanwege de beperkte levensduur van politieke coalities. Soms worden belangrijke en verreikende besluiten overgelaten aan onderhandelingen tussen belangenorganisaties waar deelbelangen worden uitgeruild en de burger ontbreekt, zoals wij hebben kunnen zien bij het onderwerp van het klimaat. Het risico bestaat dat er parlementair vooral sprake is van voldongen feiten.²¹

*Bestrijd vrijblijvendheid en vervreemding door radicale subsidiariteit.
Herman Kaiser²²*

Ten tweede: de complexiteit van overheidsregulering. Dat een complexe samenleving tendeert naar complexe regelgeving is niet verwonderlijk. Regelsystemen raken echter meer dan eens verstrikt in zichzelf. Of het nu om belasting of de ruimtelijke omgeving gaat, het is maar weinigen gegeven door de bomen het bos te zien. In zichzelf besloten regelgeving die de eigen ijzeren logica volgt, kan ertoe leiden dat degenen om wie het begonnen is er in de praktijk nauwelijks mee uit de voeten kunnen. Steeds meer wordt duidelijk dat zelfs voor de hoog opgeleide, bureaucratisch competente en digitaal vaardige burger, ook - om in de termen van de WRR te spreken - weten nog geen doen is.²³ Zoals de Ombudsman stelt: 'Ook zelfredzame burgers lopen vast.'²⁴ Regelgeving streeft dan al snel het doel voorbij. Door de complexiteit komen ook uitvoering en handhaving door de overheid zelf in de knel, met als gevolg grote ongerijmdheden die in de samenleving als willekeurig of onrechtvaardig worden ervaren. Kleine nalatigheden of vergis-

singen kunnen voor de burger onevenredig grote gevolgen hebben. Grootschalige tekortkomingen aan de kant van officiële instanties daarentegen lopen soms met een sisser af.

Ten derde: de vertegenwoordiging van de bevolking in de besluitvorming. Ondanks de veelheid van politieke partijen, voelen grote groepen mensen zich niet vertegenwoordigd. Op den duur tast dat de legitimatie van de besluitvorming aan. Dat is zeker zo wanneer het gevoel niet vertegenwoordigd te worden zich langs herkenbare scheidslijnen voltrekt, zoals de scheidslijn van opleiding. De grote middenpartijen konden vanouds opvattingen van uiteenlopende groepen in de samenleving in hun visies integreren. Zij hebben steeds meer moeite deze rol te vervullen.²⁵ Wanneer ingrijpende wetgeving volgens strakke regeerakkoorden via kunstmatig gevormde parlementaire meerderheden wordt aangenomen, komt dat ook het draagvlak ervan onder de bevolking niet ten goede.

In Amerika troffen wij verenigingen aan van wier mogelijkheid wij niet het flauwste idee hadden gehad. ... In een democratie ... zijn de bewoners ieder voor zichzelf zonder invloed en zonder onderling verband. Op zichzelf kunnen zij bijna niets noch hebben zij de macht huns gelijken ertoe te dwingen hun medewerking te verlenen. Indien zij er dus niet toe zouden komen elkander op basis van vrijwilligheid te steunen, zou iedereen in volkomen onmacht wegzinken.
*Alexis de Tocqueville*²⁶

Europese en gemeentelijke democratie

Niet alleen de staat van de democratie op nationaal niveau is voor ons van belang. De Europeanisering heeft sinds de jaren tachtig van de vorige eeuw een aanzienlijk deel van de publieke besluitvorming aan de nationale zeggenschap onttrokken. Deze centralisatie is niet hand in hand gegaan met een herkenbare parlementaire inbedding en met een Europees publiek debat. De EU vertegenwoordigt veel goeds, maar Tocqueville zou er zeker een gemankeerde democratie in hebben gezien.

Een samenleving kan niet zonder verbinding tussen mensen. Verbinding vergt contact. ... Er zijn nieuwe verbindingen met meer gemeenschapszin nodig.
*Kim Putters*²⁷

Een andere ontwikkeling in de vertegenwoordigende democratie is de decentralisatie van belangrijke besluitvorming van het Rijk en de provincies naar gemeenten, onder

gelijktijdige doorvoering van sterke bezuinigingen. Deze ontwikkeling versterkt de al aanwezige trend van opschaling van gemeenten. Die opschaling verzwakt de herkenbaarheid van democratisch gelegitimeerde besluitvorming.

De ontwikkelingen in de vertegenwoordigende democratie die wij nu schetsen zijn niet met een pennenstreek te keren. Daarvoor zijn ze te zeer hardnekkig, te veelvormig en te diep. De oorzaken en oplossingen van de geschetste problemen liggen voor een aanzienlijk deel in het domein van de overheid en de politiek zelf. Toch zijn zij niet helemaal los te zien van de maatschappelijke en culturele context. Vanuit het perspectief van Tocqueville is er tenminste sprake van een wisselwerking daartussen. En daarmee komen wij terecht bij de inspiratiebronnen van een samenleving.

4. RELIGIE EN DEMOCRATIE: DE NEDERLANDSE ONTWIKKELINGSGANG

Ik heb al enige tijd het woord 'religie' niet genoemd. In de ontwikkelingsgang van de Nederlandse democratie is het onmogelijk om de betekenis van religie over het hoofd te zien. De ontwikkeling van de Nederlandse democratie is verknoot met religie en dat betreft niet alleen de vertegenwoordigende democratie maar ook de door Tocqueville zo essentieel geachte maatschappelijke democratie. De ontwikkeling hier is anders verlopen dan in het Amerika dat Alexis de Tocqueville bestudeerde. Zij kreeg in Nederland een eigen vorm. Voor de gemeenschappelijke oriëntatie, het onderlinge vertrouwen, de betrokkenheid op elkaar en de maatschappelijke inzet waarvan zij blijk gaf, vormde de religie de geestelijke ondergrond.

De Amerikanen verwarren in hun geest christendom en vrijheid zo volledig, dat zij zich het ene bijna niet zonder de andere kunnen voorstellen; en dat is bij hen niet een van die steriele overtuigingen die het verleden aan het heden doorgeeft en die in het diepst van de ziel eerder lijkt te vegeteren dan echt te leven.
Alexis de Tocqueville²⁸

De ontwikkeling van de Nederlandse democratie is hand in hand gegaan met zelforganisatie van gelijkgestemde burgers onder meer langs confessionele lijnen. Deze geschiedenis vinden wij in het huidige partijbestel nog volop terug. Mét achterliggende motieven van maatschappelijke activering, emancipatie en politieke machtsvorming organiseerden en mobiliseerden confessionele leiders hun partijen en achterbannen. Zij brachten ook door hun onderscheiden theologische achtergronden geïnspireerde visies mee op de staat. De termen 'sovereiniteit in eigen kring' van protestantse zijde en 'subsidiariteit' van katholieke zijde staan daarvoor model. Ieder op eigen wijze stipuleerden zij een beperking van de staatsmacht en vormden zij een denkkader voor de verhouding tussen staat, samenleving en burger.

Soevereiniteit in eigen kring ging uit van het idee dat elke maatschappelijke organisatievorm - van gezin, tot school tot bedrijf - eigen regulerende principes had en dat de staat daar zomin mogelijk in moest treden. Slechts in het algemeen belang of bij wrijvingen tussen die levenssferen had de staat een rol als arbiter. Het katholieke subsidiariteitsidee hield in dat het meest direct betrokken organisatieniveau het best geëigend is om te doen wat nodig is; slechts wanneer dit niet of niet goed genoeg lukte, was een 'hoger' niveau aan zet. In beide opvattingen moest de regeling van het maatschappelijk leven zo dicht mogelijk plaatsvinden bij de sfeer waar dat werd geleefd.²⁹ Die normatieve concepten gingen verder dan het idee van grondrechten, die op hun manier ook een ankerpunt vormden voor beperking van de overheidsmacht.

Organisatie langs confessionele ideologische lijnen vond niet alleen plaats in de politiek, maar strekte zich uit tot het hele maatschappelijke leven. De verzuiling - de naam waaronder dit maatschappelijke organisatiepatroon bekend is geraakt - schraagde de concepten van subsidiariteit en soevereiniteit in eigen kring in de praktijk. Er waren geloofwaardige maatschappelijke organisaties met een herkenbare confessioneel-ideologische basis en een sterke maatschappelijke legitimering. Zij konden die organisatieprincipes waarmaken in de richting van de overheid. Zo vormden zij als het ware een buffer tussen de enkeling en de staat. De confessionele achtergrond van de organisaties vormde intern een gemeenschappelijke oriëntatie. Tussen overheid en politiek enerzijds en de organisaties en de burgers waardoor zij gedragen werden anderzijds, bestond een netwerk van verbindingen. Die verbindingen waren er binnen de zuilen; tussen de zuilen waren die er op politiek niveau.

Vanaf de tweede helft van de twintigste eeuw deed zich een aantal met elkaar samenhangende ontwikkelingen voor waardoor de verzuilde structuur van binnen werd uitgehold. Drie trefwoorden zijn: secularisering, ontzuiling en verstatelijking. De secularisering die al sinds het einde van de negentiende eeuw op beperkte schaal was ingezet, verbreedde en verdiepte zich. De grote maatschappelijke organisaties verloren hun maatschappelijke legitimatie. Zij ondergingen een proces van interne secularisering en professionalisering waardoor zij hun oorspronkelijke karakter als vanuit de samenleving opgezette maatschappelijke initiatieven verloren. Steeds meer werden zij een verlengstuk van de overheid. Het samenstel van maatschappelijke verbindingen waarvoor de verzuilde samenleving model stond onder de brede paraplu van de religie die voor een gemeenschappelijke oriëntatie zorgde, verdampde.

Eigenlijk zijn we de ontzuiling nooit voorbijgekomen. Herman Tjeenk Willink³⁰

De jaren zestig van de vorige eeuw stonden in het teken van democratisering en van bevrijding: bevrijding van de bestaande structuren en van de bevoogding van religie.

Hoe is het verder gegaan? In de jaren zeventig was maakbaarheid van de samenleving door overheidsregulering een dominant concept, welhaast het tegendeel van een Tocquevilliaanse opvatting van democratie. Die maakbaarheidsgedachte maakte in de jaren tachtig plaats voor een grotere rol van de markt. En de in 2013 van overheidswege afgekondigde participatiesamenleving? Het begrip sluit mooi aan bij het ideaalbeeld van democratie dat het werk van Tocqueville oproept, maar het is iets heel anders.

Bij bepaalde verschijnselen die nu in de samenleving opgeld doen, zou Tocqueville vanuit zijn kijk op democratie ook zijn wenkbrauwen hebben gefronst: identiteitspolitiek en de 'bubbels'. In de 'bubbels' sluiten gelijkgestemden zich af voor de bredere samenleving. Via de zogenaamde 'identiteitspolitiek' werpen gelijkgestemden hun specifieke culturele groepskenmerken in de strijd voor maatschappelijke erkenning. In de gescheiden leefwerelden van nu ontbreken de maatschappelijke verbindingen van de tijd van de zuilen. En de religie? Individuele spiritualiteit of zingeving biedt niet de lotsverbondenheid en de gemeenschappelijke oriëntatie die religies verschaffen. Het is niet merkwaardig dat regelmatig de vraag aan de orde komt wat ons in een hyper pluralistische samenleving verbindt.

Er wordt wel geopperd dat de democratische rechtsstaat het enige is dat ons als samenleving kan blijven verbinden.³¹ Maar dan komen wij weer terug bij de Tocquevilliaanse visie dat voor een vitale democratie meer nodig is dan alleen een staatsrechtelijk raamwerk.³²

Terugkijkend heeft religie een belangrijke invloed uitgeoefend op de ontwikkeling van het Nederlandse democratische bestel. De verhouding tussen religie, staat en samenleving heeft in de verzuiling een bepaald, voor ons land kenmerkend organisatie-model gevonden. Gemeenschappelijke geestelijke oriëntatie, maatschappelijke verbindingen en een evenwicht tussen staat en samenleving konden daarin worden verenigd. Wij kunnen en willen niet terug naar de tijd van de verzuiling. De vraag is: zijn er voor de huidige tijd geloofwaardige alternatieven voorhanden? Willen en kunnen religies op een eenentwintigste-eeuwse, eigentijdse wijze een verbindende inspiratie vormen die de vele vormen van individueel en maatschappelijk sociaal kapitaal in onze samenleving op een zichtbare manier een ankerpunt geven?³³ Misschien ligt het antwoord in de ontwikkeling van een dialoog in allianties met burgers en organisaties. Maar nog belangrijker dan de organisatievormen is het te kijken naar de bezielende kracht van religie. Daarmee komen wij bij het volgende punt: de betekenis van religie voor het geestelijk fundament van de democratie.

5. HET GEESTELIJK FUNDAMENT: DE THEMA'S

Tot nu toe hebben wij alleen in algemene termen gesproken over religie. Hoe kijkt Alexis de Tocqueville nu tegen de rol van religie in de democratie aan? Wat precies is het in de religie dat de betekenis heeft die Tocqueville er voor de democratie aan hecht?

Om die vraag te beantwoorden is het goed dat wij ons realiseren dat Tocqueville de rol van religie in de democratie niet op een wetenschappelijk-systematische manier behandelt in de zin zoals wij dat nu gewend zijn. Van zijn beide grote boekdelen komt de betekenis van religie vooral in het tweede deel aan de orde dat ingaat op de maatschappelijke en culturele kant van de Amerikaanse democratie waarover hij schreef. Ook in het eerste, meer technische deel komt de betekenis van religie voor de democratische samenleving aan bod. Tocqueville wijdt hier en daar afzonderlijke hoofdstukken aan religie. Tegelijk komt het onderwerp op allerlei andere plaatsen impliciet of expliciet aan bod. Zo vormt de betekenis van religie een rode draad in zijn werk. In onderlinge samenhang geeft het boek als geheel een beeld van de samenleving en de cultuur die in de ogen van Tocqueville de ondergrond vormen voor het democratische bestel in het Amerika van zijn tijd. Wij moeten dus dat geheel bekijken om te kunnen interpreteren hoe Tocqueville precies tegen de betekenis van religie aankijkt.

Wanneer wij Tocqueville op deze manier lezen dan zien wij hoe hij religie in verbinding brengt met een variëteit aan thema's die ieder voor zich invloed hebben op het karakter van een democratische samenleving. Het zijn ook thema's die in het Nederlandse publieke debat aan de orde zijn. Ik som deze thema's op om vervolgens op elk daarvan een korte toelichting te geven. Het gaat om de thema's vrijheid, gelijkheid, instituties, burgerschap, waarden en normen, welzijn geluk en eigenbelang en het succes van geloof in de democratie.

1. Als eerste thema noem ik *vrijheid*. Daarmee bedoelt Tocqueville niet 'doen wat je maar wilt'. In zijn benadering gaat het om het in vrijheid vorm geven aan de betrokkenheid op de publieke zaak. Die vrijheid vindt in de religie een bondgenoot. In Amerika is ook het idee van maatschappelijke en staatkundige vrijheid sterk verweven met het geloof. Het vrij kunnen belijden van het geloof was voor de Puriteinen reden om Europa te verlaten en het avontuur van het leven in de Nieuwe Wereld aan te gaan; het geestelijk fundament van de samenleving is hierdoor blijvend beïnvloed. Welke betekenis heeft religie voor vrijheid in een democratische samenleving?

2. Een tweede thema waarbij Tocqueville de relatie met religie legt is *gelijkheid*. Zoals wij al zagen, is het menselijk streven naar gelijkheid in de ogen van Tocqueville een drijvende kracht in de ontwikkeling naar een democratisch bestel. Gelijkheid is ook een voorwaarde voor het functioneren van een democratie. Zoals wij zagen, voorzag hij ook dat het juist gelijkheid is die burgers van elkaar kan isoleren en uiteindelijk kan leiden tot een machtige en te bemoeizuchtige staat. Ook bij het begrip gelijkheid - een begrip dat Tocqueville niet verengt tot economische gelijkheid of gelijkheid in maatschappelijke status -legt hij in zijn werk een relatie met religie. Welke uitwerking heeft het geloof op de bevordering van gelijkheid die essentieel is in een democratie? Tocqueville ziet het protestantisme en rooms-katholicisme hierin allebei een eigen en onderscheiden rol vervullen. Kunnen wij dat in Nederland ook zo zien?

3. Een derde belangrijk onderwerp is: *instituties*. Ook ten aanzien van instituties komt op uiteenlopende plaatsen in het werk van Tocqueville de relatie met religie aan de orde. Welke basishouding hebben Amerikanen ten opzichte van instituties, zowel ten opzichte van publieke instituties als kerken? Hoe werken kerkelijke instituties daar mee met de grondtonen van de democratie? Welke rol hebben kerken en maatschappelijke instituties in het bieden van tegenwicht tegen despotisme? Hoe belangrijk is persoonlijke ervaring van burgers met en betrokkenheid bij instituties voor het functioneren van de democratie? Voor Nederland zijn deze vragen ook uiterst relevant. Daarbij valt meteen op dat zeker vanaf de tweede helft van de vorige eeuw Nederlanders zich juist lijken te hebben willen ‘emanciperen’ ten opzichte van instituties en tradities, waaronder ook de kerkelijke.

4. *Burgerschap* is een vierde belangrijk thema. Vragen die Tocqueville daarbij stelt zijn: hoe komt het dat in Amerika burgerschap onlosmakelijk is verbonden met geloof en geloof met patriottisme? Welke betekenis heeft dit voor de democratie? In de geschriften van Tocqueville vinden wij de gedachte dat in democratische samenlevingen mensen de neiging hebben hun aandacht vooral op de korte termijn te richten; religie houdt aandacht voor de lange termijn warm. Het concept van burgerschap is in Nederland traditioneel niet sterk ontwikkeld. De historie van de Republiek die in de negentiende eeuw en daarna nog sterk doorwerkte, de verzuiling vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw en daarna en Europese integratie vanaf de tweede helft van de twintigste eeuw zijn ongetwijfeld factoren die daaraan hebben bijgedragen. Hoe moeten wij nu over burgerschap denken? En in welke relatie staat dat tot religie? Die vraag is temeer actueel omdat de overheid sterker wil inzetten op burgerschapsonderwijs in het onderwijs.

5. Sinds de jaren tachtig van de vorige eeuw is het thema ‘waarden en normen’ niet weg te denken uit het publieke debat. Het is in het Continu Onderzoek Burgerperspectieven ook een thema dat als onderwerp van zorg steevast naar boven komt. Tegelijk is het een weerbarstig thema. Hoe komen wij verder dan alleen het uiten van de kreet? Tocqueville zag in het Amerika van zijn tijd een grote verscheidenheid aan geloofsrichtingen, een levendige ‘markt’ zelfs, maar zij huldigen dezelfde moraliteit. Dat geeft een zekere stabiliteit bij alle politieke turbulentie. In het thema ‘waarden en normen’ zag Tocqueville ook op een andere manier de betekenis van religie in de democratie. In een democratische samenleving raken mensen steeds meer gericht op materiële zaken; het geloof tilt mensen hierboven uit. Het biedt een welkome afleiding van het alledaagse. ‘Waarden en normen’ in relatie tot geloof roept in Nederland al gauw onwelkome associaties op met ‘moraliseren’. Hoe kunnen wij de discussie toch verder brengen en welke lering valt er te trekken uit de observaties van Tocqueville over een thema dat zo persistent aanwezig is in het publieke debat en dat zoveel mensen klaarblijkelijk aan het hart gaat?

6. Wellicht is het wat onverwacht om *welzijn, geluk en eigenbelang* hier als thema's te agenderen. Deze thema's worden in elk geval meestal niet meteen met religie geassocieerd - of het moet zijn om een wat problematische verhouding aan te geven. Toch is het buitengewoon relevant om de plaats van welzijn, geluk en eigenbelang in een democratische samenleving te beschouwen. Dat is het zeker in de ogen van Tocqueville:

De band tussen het perfectioneren van de ziel en het vergroten van het lichamelijke welzijn is groter dan men denkt; de mens kan deze twee zaken gescheiden houden en elk van beide afwisselend onder ogen zien; maar hij kan ze niet volledig scheiden zonder uiteindelijk allebei uit het oog te verliezen.³⁵

Tocqueville bespreekt hier ook de relatie tot het geloof - en niet in problematische zin. Dat doet hij in elk geval ook door aandacht te besteden aan de drijfveren van mensen: zijn die het hiernamaals of het hiernumaals? In zijn ogen speelt het geloof bepaald ook op het hiernumaals in. Hoe komt het dat wij de associatie religie met welzijn, geluk en eigenbelang vaak in negatieve termen zien en is dat terecht?

7. Tot slot kom ik op het onderwerp van het *succes van geloof in de democratie*. Dit thema raakt aan alle voorgaande. Wat is het in het geloof dat van blijvende betekenis is voor de democratie? Deze vraag komt dan ook impliciet aan de orde in het denken van Tocqueville. Het thema roept eigen vragen op die door Tocqueville ook overdacht worden. Hij besteedt dan aandacht aan de vorm versus inhoud van het geloof. Hij stelt daarbij aan de orde wat in zijn ogen in een democratische samenleving de overhand moet hebben. Bij het 'geheim' van de kerken in Amerika komt ook de verhouding tussen geloof en politiek aan de orde. Heel stellig is Tocqueville in zijn waarneming dat de kerken zich afzijdig houden van politieke kwesties en zich daar wél bij voelen. Een deel van het 'geheim' van hun succes is in elk geval de houding van kerken tegenover het 'grondgevoel' van de tijdgeest. Met een vooruitziende blik bespreekt hij ook de gevolgen van wat hij noemt 'pantheïsme'.

Tocqueville werd in een streng katholieke familie geboren, verloor zoals hij dat zelf verwoordde het geloof van zijn kindertijd; later keerde hij weer terug tot het geloof. Dat religie in zijn werk een belangrijk element vormt, kan niemand ontgaan die daarvan uit de eerste hand kennis neemt. Met het benoemen van deze thema's wordt de betekenis die Tocqueville aan religie toedicht meer inzichtelijk. Het zijn thema's die ook in Nederland aan de orde zijn en relevant zijn voor het functioneren van onze democratie en daarom het nader doordenken waard zijn.

6. HET PROJECT TOCQUEVILLE, RELIGIE EN DEMOCRATIE

Hiermee kom ik bij het project Tocqueville, Religie en Democratie. In deze rede heb ik betoogd dat religie niet alleen een individuele aangelegenheid is. Zij heeft ook maatschappelijke en publieke dimensies. Waar wrijvingen of conflictstof ontstaan, springen die laatste dimensies makkelijk in het oog. De positieve kanten blijven doorgaans minder zichtbaar. Ten onrechte. Zij verdienen onze aandacht. Dat geldt ook voor de grote betekenis van religie voor de democratie.

In deze rede heb ik de verhouding tussen religie en democratie in het perspectief geplaatst van het gedachtegoed van Alexis de Tocqueville. Ik heb laten zien hoe zijn visie op de rol van religie in de moderne democratie voor ons een inspiratiebron kan zijn om na te denken over belangrijke thema's die spelen in relatie tot het functioneren van onze democratische samenleving, ook in onze pluralistische en geseclariseerde tijd. Ik heb het voornemen om met het project Tocqueville, Religie en Democratie in de lijn van dat gedachtegoed de relatie tussen religie, staat en samenleving verder te doordenken.

Doelstellingen

Met het project Tocqueville, Religie en Democratie staat mij een drieledig doel voor ogen. Dat doel is allereerst gelegen in het leveren van een bijdrage aan de wetenschappelijke discussie over de verhouding religie, staat en samenleving aan de hand van het gedachtegoed van Tocqueville.

Discussies over de relatie religie, staat en samenleving worden niet alleen in wetenschappelijke kring gevoerd. Naast het leveren van een bijdrage aan de wetenschappelijke discussie, beoogt het project om resultaten daarvan in te brengen in het publieke, maatschappelijke en kerkelijke debat.

De derde doelstelling is het verkennen van de mogelijkheden om de resultaten van de zoektocht te operationaliseren ter inspiratie voor de organisaties in de net genoemde domeinen waarvoor dat relevant zou kunnen zijn.

Middelen

Op welke manier stel ik mij voor die doelstellingen te bereiken? Voor het project is een website ontwikkeld die nu online is.³⁶ Deze website is een hulpmiddel voor het leveren van een bijdrage aan de maatschappelijke discussie en voor het entameren van een dialoog. Op de website wordt ook de kern van het gedachtegoed van Alexis de Tocqueville gepresenteerd. Zijn denkbeelden over religie in relatie tot democratie zijn daarop weergegeven. Verder is op de website een typering van Tocqueville als persoon te vinden en een schets van zijn reis door Amerika. Deze vormen de context voor de zojuist benoemde thema's die op de website verder worden uitgewerkt.

De website gaat vergezeld van blogserie die open staat voor bijdragen van auteurs van binnen en buiten de Radboud Universiteit. Deze rubriek die ook de actualiteit in ogenschouw neemt, beweegt zich op het snijvlak van religie, staat en samenleving en is gerelateerd aan de eerder genoemde thema's.

Nagestreefde resultaten

Tot welke resultaten moet het project Tocqueville, Religie en Democratie leiden? Als ‘gedroomde uitkomsten’ van het project Tocqueville, Religie en Democratie heb ik een drietal resultaten voor ogen.

Om te beginnen is dat een groter bewustzijn voor de belangrijke rol van religie in relatie tot staat en samenleving. In het begin van deze rede heb ik ervan gewag gemaakt dat religie sinds het einde van de jaren negentig van de vorige eeuw van een verwaarloosde grootheid tot een open zenuw is geworden in onze samenleving. Daarmee wordt zij geen recht gedaan. Een herwaardering van het grote maatschappelijke belang van religie in relatie tot staat en samenleving is daarom op zijn plaats. Die herwaardering is niet alleen van belang voor kerken. Zij is ook van betekenis voor de samenleving als geheel.

Als tweede nagestreefd resultaat van het project Tocqueville, Religie en Democratie noem ik gespreksmateriaal om de discussie over de genoemde thema’s te voeden. Dit gespreksmateriaal is vooral gericht op de discussie buiten de muren van de universiteit.

Als derde nagestreefde resultaat zie ik instrumenten om het in het project ontwikkelde gedachtegoed als inspiratie in te zetten voor organisaties in het publieke, maatschappelijke en kerkelijke domein.

Deze rede over de religie en democratie in het perspectief van Alexis de Tocqueville is daarmee niet het eindpunt van een verworven inzicht, maar een startpunt voor nadere wetenschappelijke reflectie op en discussie over de genoemde thema’s. Ik prijs mij gelukkig dat in de Faculteit der Filosofie, Theologie en Religiewetenschappen de voedingsbodem daarvoor aanwezig is.

7. DANKWOORDEN

Op dit punt aangekomen, spreek ik graag enkele dankwoorden uit.

Mijn dank richt ik in de eerste plaats tot het stichtingsbestuur en het college van bestuur van deze universiteit voor het vertrouwen dat zij met deze benoeming in mij hebben gesteld. Ik beschouw het als een eer en verantwoordelijkheid om de komende jaren aan deze leerstoel invulling te geven op het gebied van onderwijs en onderzoek.

Ik acht het een voorrecht aan de Faculteit der Filosofie, Theologie en Religiewetenschappen verbonden te zijn. Het vertrouwen in mij gesteld door de decaan van de faculteit, Christoph Lüthy, en zijn voorganger, Hans Thijssen, en de vice-decaan, Frans Wijzen, waardeer ik zeer. Peter Nissen die mij bij mijn komst in de faculteit mede wegwijs heeft gemaakt, dank ik hierbij ook. Ik verheug mij op de verdere samenwerking met de leden van de kernleerstoel waaronder mijn leeropdracht valt en de voorzitter ervan, Hans Schilderman. Op dezelfde manier verheug ik mij op de verdere samenwerking binnen het onderzoekscentrum Religion and Contemporary Society.

Met veel waardering noem ik de mededocenten met wie ik de Master Religie en Beleid vormgeef en Ignace de Haes met wie ik samen het stageprogramma ontwikkel. In

mijn aandeel in het juridische deel van het onderwijs hoop ik naast inzicht in het bestaande recht, ook het gevoel voor de ontwikkeling en de dynamiek erin te kunnen overbrengen. Het recht beoogt immers de samenleving te normeren; tegelijk is het ook ingebed in die samenleving en vormt het een product ervan.

Veel dank gaat uit naar degenen die mij hebben aangemoedigd in het opzetten van het project Tocqueville, Religie en Democratie. Bas Kortmann dank ik voor zijn enthousiasme en waardevolle adviezen. In die dank betrek ik ook Rogier Moulen Janssen. De betrokkenheid van Paul Sars en de manier waarop hij mij met zijn ervaring en deskundigheid op het interactieve pad van de ict heeft gezet, waardeer ik zeer. Diezelfde dank en waardering gaat uit naar diegenen die naast de faculteit hun steun ook financieel tot uitdrukking hebben gebracht, het Sormanifonds en de Maatschappij van Welstand. Die steun vormt een belangrijke bijdrage aan het welslagen ervan.

Tot slot dank ik u allen hier aanwezig voor uw komst en uw aandacht.

Ik heb gezegd

- 1 Alexis de Tocqueville, *Over de democratie in Amerika*, Lemniscaat: Rotterdam 2014, p. 319.
- 2 Zie hierover Sophie van Bijsterveld, *Overheid en godsdienst. Herijking van een onderlinge relatie*, derde, herziene druk, Den Haag: Boom juridisch 2018.
- 3 Gerry van der List, 'Godsdienst: Worstelen met God', in: *Elsevier*, woensdag 23 maart 2005.
- 4 Vertaling geïnspireerd door *Democratie: wezen en oorsprong. Alexis de Tocqueville* (vertaling J. M. Vaissier), samengesteld door J.M.M. Valk en ingeleid door Andreas Kinneging, Kampen: Agora (z.j.), p. 69.
- 5 Vertaling geïnspireerd door *Democratie: wezen en oorsprong*, p.76-77 en Alexis de Tocqueville 2014, p. 30.
- 6 Zie hierover Andreas Kinneging, 'Een beter boek over democratie bestaat er niet. Nabeschouwing', in: Alexis de Tocqueville 2014, p. 1103; zie ook Hugh Brogan, *Alexis de Tocqueville. A Life*, Yale UP: New Haven 2006, p. 90 ff. resp. p. 138 ff.
- 7 Zie Hugh Brogan 2006, p. 128 ff.; zie ook Andreas Kinneging, in: *Democratie: wezen en oorsprong*, p. 22 ff.
- 8 Zie daarover Alexis de Tocqueville zelf in een brief, in: Olivier Zunz (ed.), Arthur Goldhammer (vert.), *Alexis de Tocqueville and Gustave de Beaumont in America. Their Friendship and Their Travels*, University of Virginia Press: Charlottesville 2010, p. 3.
- 9 Hugh Brogan 2006, p. 1.
- 10 Alexis de Tocqueville 2014, p. 317 resp. p. 314.
- 11 Alexis de Tocqueville 2014, p. 314.
- 12 Een uitzondering vormt Albert Jan Kruijer, *Mild despotisme. Democratie en verzorgingsstaat door de ogen van Alexis de Tocqueville*, Van Gennep: Amsterdam 2010; zie ook, Sybrand Buma, 'Verwarde tijden!' die om richting vragen, (H.J. Schoo-lezing 2017), Elsevier: Amsterdam 2017; en Martin Sommer, *De kleine Tocqueville. Zonder burgers geen democratie*, Atlas Contact: Amsterdam 2019.
- 13 Andreas Kinneging, 'Inleiding', in: *Democratie: wezen en oorsprong*, p. 31.
- 14 *Democratie: wezen en oorsprong*, p. 146.
- 15 Martin Sommer, *De kleine Tocqueville. Zonder burgers geen democratie*, Atlas Contact: Amsterdam 2019.
- 16 Andreas Kinneging, Paul de Hert, Stefan Somers (red.), *Tocqueville, profet van de moderne democratie*, Rotterdam: Lemniscaat 2013.
- 17 Paul Dekker, Josje den Ridder, *Burgerperspectieven 2019/1* (COB-bericht), SCP: Den Haag 2019.
- 18 Zie ook Staatscommissie Parlementair Stelsel, *Probleemverkenning*, Den Haag 2017 en id., *Lage drempels, hoge dijken. Democratie en rechtsstaat in balans. Eindrapport*, Boom: Amsterdam 2018; zie ook Sophie van Bijsterveld, *The Empty Throne. Democracy and the Rule of Law in Transition*, Lemma: Utrecht 2002, p.13 ff.; ook Herman Tjeenk Willink, *Groter Denken, Kleiner Doen. Een oproep*, Prometheus: Amsterdam 2019.
- 19 Alexis de Tocqueville 2014, p. 329.
- 20 Zie hierover ook Herman Tjeenk Willink 2019, onder andere p. 11.
- 21 Zie ook Raad van State, *Jaarverslag 2018*, Raad van State: Den Haag, april 2019.
- 22 Herman Kaiser, *In waarde verbonden. Op zoek naar gedeelde ruimte voor een waardevolle toekomst*, Adveniat: Baarn 2018, p. 236.
- 23 Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR), *Weten is nog geen doen. Een realistisch perspectief op redzaamheid*, WRR: Den Haag 2017.

- 24 Zie < <https://www.binnenlandsbestuur.nl/bestuur-en-organisatie/nieuws/ook-zelfredzame-burgers-lopen-vast.9612751.lynkx> > (geraadpleegd 19 april 2019).
- 25 Zie Maurice de Hond, 'Waar blijven de Maatschappijtafels?' (30 december 2018) < <https://www.maurice.nl/2018/12/30/waar-blijven-de-maatschappijtafels/> > (geraadpleegd 19 april 2019); zie ook Kim Putters, *Veenbrand. Smeulende kwesties in de welvarende samenleving*, Prometheus: Amsterdam 2019 en Mark Bovens, Paul Dekker, Wil Tiemeijer (red.), *Gescheiden werelden? Een verkenning van sociaal-culturele tegenstellingen in Nederland*, SCP, WRR: Den Haag 2014.
- 26 *Democratie: wezen en oorsprong*, p. 167-168.
- 27 Kim Putters, *Veenbrand, Smeulende kwesties in de welvarende samenleving*, Prometheus: Amsterdam p. 212-213.
- 28 Alexis de Tocqueville 2014, p. 317.
- 29 Zie Emo Bos, 'Balanceren tussen volkssoevereiniteit en theocratie', in: *TRRB* 2011 (2) 3, p. 31-51 en Henk Post, 'Soevereiniteit in eigen kring plooit pluriforme samenleving', in: *TRRB* 2011 (2) 3, p. 52-71; Maurice van Stiphout, 'De katholieke sociale leer over de relatie gelovige/burger, samenleving en seculiere staat', in: *TRRB* 2018 (9) 3, p. 23-61.
- 30 Herman Tjeenk Willink 2019, p. 17.
- 31 Zie Herman Tjeenk Willink 2019, p. 15-16. Zie genuanceerd, Silvio Ferrari, 'Civil Religions: Models and Perspectives', in: *The George Washington International Law Review*, 2010 (41), p. 749-763.
- 32 Vgl. de bekende stelling van de Duitse staatsrechtgeleerde Ernst-Wolfgang Böckenforde: de democratische rechtsstaat leeft bij de gratie van datgene wat hij zelf niet kan garanderen. Zie over uiteenlopende benaderingswijzen van grondrechten, Hans-Martien ten Napel, 'Geloof in de liberale democratie', in: *TRRB* 2017 (8) 3, p. 5-19; zie ook Floris Mansvelt Beck, 'Franse toestanden? Veranderende visies op religieuze vrijheid in Nederland en Europa', in: *TRRB* 2016 (7) 3, p. 6-23.
- 33 Vgl. Gabriël van den Brink, *Eigentijds idealisme. Een afrekening met het cynisme in Nederland*, Amsterdam UP: Amsterdam 2012, p. 101.
- 34 Zie over het vrijheidsbegrip bij Tocqueville, Michael Hereth, *Tocqueville, Lemniscaat*: Rotterdam 2011, p. 19-47 en Melvin Schut, 'Vrijheid en menselijke waardigheid', in: Andreas Kinneging, Paul de Hert, Stefan Somers 2013, p. 211-237.
- 35 Vgl. de vertaling in Alexis de Tocqueville 2014, p. 584.
- 36 Deze is te vinden op < www.ru.nl/ftr/tocqueville > of < www.ru.nl/tocqueville > .